

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VI. Dizi – Sa. 2^a

Prof. Dr. AKDES NİMET KURAT

MAKALELER

I. CİLT

Hazırlayanlar

NİHAT YAZILITAŞ

AHMET VURGUN

ANKARA, 2015

ABÛ MUHAMMAD AHMAD BİN A'SAM AL-KÛFÎ'NİN KİTÂB
AL-FUTÛH'U ⁵¹³

Abû Muhammad Ahmad bin A'sam al-Kûfî ^{بن اعثم الكوفي} nin eseri şimdiye kadar açık olarak ancak Farsça tercümesi vasıtasıyla biliniyordu; muhtelif kütüphanelerdeki fârisî el yazmalarından başka⁵¹⁴, bu eserin bir de taş basma tabı bulunduğundan⁵¹⁵-muhteviyatı ve hususiyeti malûmdur; fakat eserin aslı tam olarak meydana çıkmamış olmakla, İbnu A'sam'ın kitabı hakkında etraflı bir mütalâa yürütmek, bir tarih kaynağı olarak kıymetini tesbit ve takdir etmek imkânsız kalıyordu. Arap tarihçilerinin eserlerinde İbnu A'sam'ın şahsı ve eseri hakkında hiçbir malûmat verilmemekle, müellifin hâl tercümesi bilinmediği gibi, aynı tarihçilerin bu müellifin eserini bilmezlikten gelmeleri, eserinin kıymeti hakkında, haklı olarak şüphe uyandırıyor. Farsçaya tercemesinden açıkça görüldüğü veçhile, İbnu A'sam'ın eseri bariz bir şiî tesiri taşımaktadır⁵¹⁶; dolayısıyla, sünî telakkilerin kuvvet bulduğu sâhaladaki Arap müverrihleri tarafından ehemmiyetsiz telakki edildiği ve tarih literatüründe kendisine yer verilmediği anlaşılmaktadır; Kitâb al-Futûh nüshalarının çok az olması, bu eserin layığı veçhile tanınmasına engel teşkil ettiği de uzak bir ihtimal sayılmaz.

İbnu A'sam'ın adı ilk defa Abû Naşr Ahmad bin Ahmad bin Naşr al-Buhârî tarafından hicri 475'te (miladi 1082-3) telif edilen Tâc al-Kıyas'ta zik-

⁵¹³ * Akdes Nimet Kurat, "Abu Muhammed Ahmad b. A'sam al-Kûfî'nin Kitab al-Fütûh'u", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII, 2, (Haziran 1949), s. 255-282. (1948'de Paris'te toplanan XXI. Enternasyonal Oryantalistler Kongresi'nde okunmuş tebliğdir.)

⁵¹⁴ C.A.Storey, (Persian Literature, Sect. II. Fase. I. 208/209 pp.) muhtelif kütüphanelerdeki 31 el yazmayı naklediyor; bunlardan en eskisi Ivanov'un kataloğunda gösterilen, ve baş kısmı eksik olan hicri 977 tarihli (mil. 1569-70). Bu arada İstanbul kütüphanelerinden iki nüsha naklediyor: Lâleli, No. 331 (Tauer kataloğu 285, hicri 1009 mil. 1600); Nûri Osmaniye, No. 3064 (Tauer 286, hicri 1154-mil. 1741).

⁵¹⁵ Bombay, 1300/1882-3, 1305/1887. Büyük çapta 274 sa.

⁵¹⁶ E. G. Browne, A History of persian Literature under Tartar Dominion, I, 363: The Historian al Al. A'tham of Kufa... is remarkable for its strong Shi'ite bias.

redildiği görülüyor⁵¹⁷ fakat eserinin tanınması, ancak Farsçaya tercemesinden sonraki bir zamana aittir. Kitâb al-Futûh'un Farsçaya çevrilmesi "Hârizm ve Horasan'da yüksek bir mevki işgal eden, bir zatın teşvikiyle, hicrî VI. (miladi XII.) yüzyılın sonlarında vuku bulmuştur: hicrî 596'da (milâdî 1199) Muhammad bin Ahmad al-Mustavfi al-Haravî tarafından başlanmış ve Muhammad bin Ahmad bin 'Alî Bakr al-Kâtib al-Mabarnâbâdî tarafından ikmal edilmiş olmalıdır⁵¹⁸. Tercümenin mukaddimesinde, bu eserin Arapçadan Farsçaya çevrilmesinin nasıl vuku bulduğuna dair izahat veriliyor:

امام کمال الدین که مطوق حمایت این آشیانه و مقدم سده این استانه است حکایتی از کتاب فتوح که خواجه احمد بن اعثم الکوفی رحمه الله تألیف کرده است بر خواند و عقلمیا در آن فصاحت و بلاغت خیره ماند و از این غرایب و عجایب و تغلب حال و انقلاب احوال غالیان حیران گشت بر لفظ کوهی باران بزرگوار رفت که این کتاب بانواع فواید مشحونست و خواص این کتاب از حد تقریر بیرون و از انواع مروت و قنوت و سخاوت و شجاعت و علم و حکمت و عقیدت و معرفت تجربه بسیار حاصل میگردد ایلی بایستی که کسی این کتاب را از عبارت عربی بیاری آوردی تا عجمی چون عربی در یافتی (British Museum 24. A. f. 3 b)

Bundan sonra "Yüksek zatın, bu eseri terceme işinin kendisine verilmesini muvafık bulduğunu ve tercemeye hicrî 596 yılında başladığı anlatılıyor. Mütercim Muhammad bin Ahmad al-Mustavfi al-Haravî'yi himaye eden ve Kitâb al-Futûh'un Farsçaya naklinde âmil olan yüksek hâminin adı bildirilmiyor ancak قوام الدوله و الدین افتخار اکابر خوارزم و خراسان demekle iktifa ediliyor. İşte bu terceme sayesinde ki İbnu 'Asam'ın eseri büsbütün unutulup gitmekten kurtulmuş ve bir müddet sonra hayli tanınmış bir eser mahiyetini almıştır. Hvandamîr'in Habîb al-Siyer'inde (Telifi 930 Hicrî - 1523/4 Milâdî) Kitâb al Futûh'un Fârisî tercümesi zikredildiği gibi, İbnu Muhammad Ahmad tarafından hicrî 959'da yazılan (1553/4 M.) Nigâristân'da yine bu eserin Farsça tercümesi nakledilmekte ve mukaddime de mahezler sayılırken, Tabarî'nin kitabından sonra, ikinci olarak İbnu 'Asam'ın adı gelmektedir:

(تاریخ فتوح تصنیف احمد بن اعثم الکوفی بترجمه محمد بن احمد مستوفی)

Kâtib Çelebî'nin, İbnu 'Asam'ın adını yanlış olarak yazmasına rağmen, eserinin Arapça aslını görmüş olması muhtemeldir; Kaşf al-Zunûn'da bu münasebetle şu kaydı buluyoruz: فتوح اعثم و هو محمد

⁵¹⁷ Storey, 207: According to Abdul Muktedir he is mentioned in the Tâc al-Kisas which was composed A. H. 475/1082-3.

⁵¹⁸ Storey, 207.

بن علی (ابو محمد احمد بن علی) المعروف بابن اعثم الكوفي و ترجمته - بالفارسیه - لاجه
بن محمد المستوفی المتوفی... (İstanbul tabı, Şerefüddin Yaltkaya neşri, s. 1239; Flügel
tab'ı, 8907, 8919.) Kâtib Çelebi, galiba, müellifin adını, müstansihin adıyla
karıştırmıştır (bk. ilerde). Hicrî X. yüzyılın ortalarında dahi İbnu A'sam'in
eserinin çok nadir olduğu, elde mevcut nüshaların da tam olmadığı, Fârisî
tercümesinin, aslının ancak bir kısmını teşkil ettiği Mustavfî'nin tercemesin-
den, Habîb al-Siyer ile Nigâristan'daki kayıtlardan anlaşılıyor. Bundan başka
İbnu A'sam'in adı, XVI. yüzyıl müelliflerinden Muslih al-Din Lârî'nin Mir'ât
al-Advâr ve Mirkât al-Ahbâr'ında da zikrediliyor⁵¹⁹.

Avrupa ilim adamları arasında Kitâb al-Futûh, yine Mustavfî'nin terce-
mesi vasıtasıyla tanınmıştır. Bu hususta ilk kayıt, bildiğimize göre, Sir Willi-
am Ouseley'in Oriental Collect ions'inde bulunuyor⁵²⁰. Burada İbnu A'sam'in
eserine dair kısaca malûmat verilmekte ve Farsça üç parça ve İngilizce terce-
mesi nakledilmektedir (Vol 1. 63, 160, 333 ve devamı, vol. II, 58⁵²¹). S. Ouse-
ley, bununla İbnu A'sam'in ehemmiyetini tebarüz ettirmiş ve bu eseri "Valu-
able Work" diye tavsif etmişti. Ouseley'in bu kaydı iz bırakmadan geçmedi;
meşhur müsteşrik Fraehn, müsteşriklerin Şark memleketlerinde yapacakları
seyahatleri ve kütüphaneleri araştırmaları esnasında ehemmiyet vermeleri la-
zım gelen eserlerin bir listesini neşrederken (Indications bibliographiques,
neşri tarihi 1845), İbnu A'sam'in da eserini kaydetmişti (16. p. No53):
Fraehn, müellifin ölüm tarihini hicrî

⁵¹⁹ Tâc al-Tevârih müellifi Hoca Sadeddin Efendi'nin Farsçadan Türkçeye tercemesi İstan-
bul Beşirağa Kütüphanesi. No: 470, S. 8b. Kemal Edib: Hadikat-üs Su'adâ'da Fuzûlî'nin de İbnu
A'sam'dan faydalanmış olduğunu bana şifahen söyledi.

⁵²⁰ W. Ouseley, The Oriental Collections, consisting of original essays... Asia, Vol. I. Lon-
don 1797. Ouseley, Farsça tercemesinden iki nushanın kendisinde ve bir nushasında Rev. Mr.
Gerrands'in elinde bulunduğunu yazıyor. Bu nushaların iki cildten ibaret olduğu, birinci cildin
Peygamberin hayatını ve Ebubekir, Ömer ve Osman zamanını, ikinci cildin de Ali devri ve
Ali'nin ölümünden sonraki devri ihtiva ettiği bildiriliyor. Halbuki mevcut nushalarda (Got-
ha'daki arabca nusha da dahil olduğu halde) *Kitâb al-Futûh*'un ancak Ebubekir zamanıyla başla-
dığını görüyoruz. Storey tarafından nakledilen nushalarda, Quseley'i kaydettiği gibi, Peygamber
zamanını ihtiva eden elyazma bahsedilmemektedir.

⁵²¹ Bunlardan birincisi ذوس جزیره ذوس (Rodos ?) bahsidir ve şöyle başlar :
ذکر فتح جزیره ذوس هم . بر دست معاویه چنین گویند که چون جزیره قبرس بر دست معاویه فتح شده و غنائم
بسیار بر دست او آمد اندیشه کرد که بجزیره ذوس رود و آن جزیره را هم فتح کند در آن معنی نامه نوشته
بامیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه و از و دستوری خواست

314 (?) diye göstermiş fakat bu tarihin nereden alındığını kaydetmemiştir. Fraehn'den sonra uzun bir zaman İbnu A'sam'in eseri meydana çıkarılmadı ve ancak Almanya'daki Gotha Dukalığının Kütüphanesi, Pertsch tarafından tasnif edilerek, katalogu neşredilince⁵²², Kitâb al-Futûh'un baş kısmının bulunduğu anlaşıldı. (Pertsch, B. III. (1881) No. 1592). Pertsch, Ouseley'in naklettiği Farsça metnin, Arapça metinle aynı olduğunu görmüş fakat elyazmanın başında, İbnu A'sam'in adı şüphe götürür bir şekilde yazılmış olduğundan, bu eserin Arapça aslının kendisi mi, yoksa Fârisiden tekrar Arapçaya çevrilen bir nüsha mı olduğunda tereddüde düşmüştü (III, 219: Ob die Vorliegende Arabische Redaction das Original der Persischen Bearbeitung, Oder Eine Rückübersetzung der Letzteren in das Arabische ist, muss ich dahingestellt sein lassen)⁵²³. Gotha'daki Arapça nüsha 162 varaktan ibaret olup, ilk üç halife, yani Ebu Bekir, Ömer ve Osman zamanını teferruatla anlattıktan sonra, Ali zamanının, eserin ikinci cildini teşkil edeceği kaydını taşıyormuş. Mustavfi'nin tercemesi, daha sonraki zamanı da ihtiva ile Hüseyin'in Kerbelâ'daki şahadetine kadar gelmekle (Hicri 60-M. 679), İbnu A'sam'in eserinin, Gotha nüshasında dendiği gibi, devamının olması lazım geldiğini göstermekte idi. Nitekim bu defa, galiba, Gotha nüshasının devamını teşkil etmesi lazım gelen kısım, İstanbul'da Topkapı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmuştur.

Kitâb al-Futûh'un Arapça tam aslı bilinmediği ve ancak Mustavfi tercemesine göre, müellifi ve eseri hakkında bir mutalâa yürütmek mecburiyeti olduğundan, Brockelmann'ın Geschichte der Arabischen Literatur'unda (Supp. B. I, 220) bu eserin "romanvarî bir fütuhât hikâyeleri, neden ibaret olduğu ileri sürülmüştü (Romanhafte Geschichte der Eroberungen). Storey'in Persian Literature'inde de aynı görüş serdedilmiştir (A popular romantic history of the early Caliphs (Sect. II. F. I. 207/208 p). Arapça aslının bulunmasını müteakip, bu mutalâanın artık kıymeti kalmadığını söylemeliyiz çünkü İbnu A'sam'in eseri, popüler mahiyette bir tarih eseri olmakla beraber, sadece "a romantic history" de değildir, sırasına göre ve bilhassa Türkistan ve Kafkas'taki fütuhât münasebetiyle, birçok mühim tarihî ve diğer kaynaklarda bulunmayan, bazı

⁵²² F. Wüstenfeld, İbnu A'sam'in Milâdi 1003 (Hicri 394) te öldüğünü gösteriyorsa da (Die Geschichtsschreiber der Araber, Göttingen (1882) 253 S.), bunun, Fraehn'nin naklettiği 314 tarihini, yanlışlıkla 394 diye almasından ileri geldiği anlaşılıyor.

⁵²³ Aynı mutalâa Storey tarafından da yürütülmüş ve Gotha'daki nushanın Arapça aslını teşkil ettiğine dair tereddüt serdedilmiştir. II, 208: may be a retranslation from the Persian.

kayıtları da ihtiva etmektedir. İbnu A'sam'ın eserine (Farsça tercemesi) ait malûmat: Brockelm a n n'in Geschichte der Arabischen Literatur'unda (Supp. Bd I, 220), ve Enzykl. of Islam (II, 364) de bulunduğu gibi, Farsça tercemesinin elyazmaları hakkında Storey'in Persian Literature'ünde. (bk. yuk) malûmat veriliyor⁵²⁴. Arapça aslından şimdiye kadar, bildiğimize göre, ilmî olarak yalnız Prof. Zeki Velidî Togan faydalanmış ve bazı kısımlarını metin olarak neşretmiştir. (Ibn Fadlan's Reisebericht, m. y. ve İslâm Ansiklop. Azerbaycan maddesi; Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. Körösi Csoma-Archivum. B.III. Heft 1 (1940). S. 47).

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki Kitâb al-Futûh iki cilttir, III. Ahmed Küt. No. 2956 ile kayıtlıdır⁵²⁵. Her iki cilt kalın kâğıt üzerine, okunaklı iri nesihle yazılmış ve çok iyi muhafaza edilmiştir; 28 X 18,5 cm. büyüklüğünde olup, her sahifede 25 satır vardır; fasıl başlıkları kırmızı (surh) mürekkeblidir; ikinci cildin sonunda müstensihin adı ve bittiği tarih bulunuyor: Muhammed bin 'Alî bin Muhammed al-Tondkay **لطندکای** (?); tarih 15. Rebiülevvel 873 (30 Ekim 1468). Kâtib Çelebi'nin, İbnu A'sam'ın adını **محمد بن علی** . diye göstermesi, ya müstensihi müellifle karıştırmasından veya daha kuvvetli bir ihtimal ile, Muslih al-Din Lâri'nin Mir'ât al-Advâr'ındaki yanlış kaydı nakletmesinden ileri gelmiştir. Farsçaya tercemesinin muhafaza edilen en eski nüshası hicri 977 yılında istinsah edildiğine göre (Storey, II, 208), Topkapı elyazması bundan yüz yıldan fazla eski olmakla da, ayrıca ehemmiyeti haizdir.

Birinci cilt 267 varak olup, Osman'ın hilâfetinin sonlarıyla başlar ve halife Ma'mûn'a kadar gelir; ikinci cilt 278 varaktır; Ma'mûn'un hilafetinden Afşin'in Babek'i yenmesi (hicri 223-M. 838) vakasına kadar geldikten sonra, çok kısa bir şekilde Halife El-Musta'in Billah'ın sonu ile biter (Zilhicce 252 - 866 M.).

⁵²⁴ Bu malûmat esas itibarıyla W. Morley'in *A Descriptive Catalogue of the Historical Manuscripts in the Arabic and Persian language, preserved in the Library of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (London 1854) adlı katalogda (S. 16, VIII) ve Ch. Rieu'nün *Catalogue of Persian MSS in the British Museum*, Vol. I. (1879), 151 p. Add 23, 495 de verilen kayıtlara da dayanıyor.

⁵²⁵ İbnu A'sam'ın eserinin mevcudiyetinden beni haberdar eden Bay Kıvameddin Buruslan ile, elyazmalardan, mevcut güçlüklerle bakmaksızın faydalanmamıza imkân veren, Topkapı Sarayı Müzesi Direktörü Sayın Tahsin Öze en derin teşekkürlerimi bildirmeyi kendim için borç sayarım.

Kitâb al-Ḥutûh'a, Tabarî, Belâzurî, Ya'kûbî, ibn al-Aşîr ve bilhassa Bal'âmî'nin eserleriyle baştan başa mukayesesi ayrı bir tetkik mevzusu olduğundan, biz burada ancak umumî mutalealar ve ayrıca ikinci cildin bazı kısımları üzerinde durmakla iktifa edeceğiz: Birinci cildin ilk sahifesi (1 a) kitabın adını taşır:

الجزء الاول من الفتوح تأليف الشيخ الامام العالم الفاضل المحقق المتين المورخ ابو محمد احمد بن اعثم الكوفي رحمه الله

Sonra elyazmanın sahiplerine ait bazı kayıtlar ve mühürler mevcuttur. Bu elyazmanın hangi kütüphane için tertip edildiği şu yazı ile açıklanmıştır:

برسم الخزانة العالية المملوكة للملكية المخدمية الرباطية سيدي فرج بن محمد المقر المرحوم ردتك (؟) امير
الاخوار الاشرف اعز الله انصاره وضاعف اقتداره بمحمد وآله

Memlûk beylerinden birine ait olduğu anlaşılan bu eser, galiba Mısır'ın Yavuz Selim tavafından zaptından sonra İstanbul'a getirilmiştir.

İkinci cilt: Metnin başlangıcı, hem İbnu A'sam'ın adının hakikî şeklini, hem de yaşadığı zamanı ve müellifin kaynaklarını gösteren bazı ipucu vermek bakımından ehemmiyetlidir:

[1 b] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَمَا تَوْفِیْقِیْ اِلَّا بِاللّٰهِ

قال ابو محمد احمد بن اعثم الكوفي حدثني ابو الحسين علي بن محمد القرشي قال حدثني عثمان بن سليم عن مجاهد عن الشعبي و ابي محض عن ابي وايل و علي بن مجاهد عن ابي اسحاق قال وحدثني نعيم بن مزاحم قال حدثني ابو عبيد الله محمد بن عمر بن واقد الواقدي الاسلمي قال حدثني عبد الحميد بن جعفر عن زيد بن ابي حبيب عن الزهري قال وحدثني اسحق بن يوسف القزاري قال حدثني ابو المنذر هشام بن محمد بن السائب قال حدثني لوط بن يحيى بن سعيد الازدي عن الحرث بن الحصين بن عبد الرحمن بن عبيدة الصير بن صالح بن حسين بن زهير قال وحدثني عمران بن عبد العزيز بن عبد الرحمن بن عوف عن عبد الله بن يزيد عن صالح بن ابراهيم و زيد بن عبد الرحمن الواقفي و علي بن حنظله بن اسعد الشامي و غيرها

Yukarda adları geçen şahıslardan bazıları Tabarî tarafından da zikredilmektedir⁵²⁶ fakat bazılarının adlarına başka yerde rastlanmıyor, İbnu A'sam'ın İbnu Ebi Ebed Allah (İbnu Ebed Allah ?) محمد بن عمر بن واقد الواقدي الاسلمي yi zikretmesi, kendisinin Vâkidî ile muasır olduğunu gösterir; Vâkidî'nin hicrî III. yüzyılda yaşamış olması hasebiyle⁵²⁷, İbnu A'sam'ın da hicrî III. yüzyıl ortalarında yaşadığını kabul etmek icap eder. Bununla müellifin *terminus post quem*'i mey-

⁵²⁶ Tabarî, I, 31, 39; (؟) اسحاق بن يوسف الازرق, III, 190; Tabarî, I, 1182; III, 190; عبد الحميد بن جعفر¹³ لوط بن يحيى بن سعيد

⁵²⁷ K. Brookelmann, *Gesch. d. Ar. Lit.* I, 135.

dana çıkmış oluyor; yaşadığı zamanın Lerminus ante quem'ine gelince bu hususta şu mütalâa varittir: Bal'amî'nin Kitâb al- Futûh'tan istifade ettiği kat'i olarak tespit edilirse, Bal'amî'nin eseri Hicrî 352'de telif edildiğine göre⁵²⁸, bu tarih terminus ante quem teşkil eder; Abû Naşr Ahmad bin Ahmad bin Naşr al-Buharî'nin 475'te telif ettiği Tâc al-Kışaş'ında İbnu A'sam'ın adı geçtiğine göre, müellifin bu tarihten çok önce yaşadığı muhakkaktır. Fraehn, İbnu A'sam'ın Hicrî 314 yılında öldüğünü yazıyorsa da, bunu nereden aldığını bulup çıkaramadık. Topkapı nüshasındaki son vaka, El-Musta'in Billâh'ın ölümünü teşkil ettiğine göre (Hicrî 252=Mil. 866) İbnu A'sam'ın, bu tarihlerde yaşamış olması lâzım gelir. Bu suretle, İbnu A'sam Tabarî, Belâzurî ve Ya'kubî'nin muasırır ve dolayısıyla Arap tarihçiliğinin parladığı Hicri III. yüzyılda yaşayan mümtaz tarihçilerden biridir.

Yukarıda naklettiğimiz metnin devamı, İbnu A'sam'ın Arapça aslı ile Mustavfî'nin Fârisî tercemesi arasındaki münasebeti açıkça göstermek ve aynı zamanda Topkapı Sarayı'ndaki nüshanın esas Arapça aslı olduğunda şüphe bırakmamak bakımından mühimdir. *بن اسعد الشامي وغيرها* dan sonra metin şöyle devam eder:

İbnu A'sam, Arapça aslı [Cild I. 1 b]

ولا ذكروا هذا الحديث سرّاً وعلايةً وقد جمعت ما سمعت من رواياتهم على اختلاف لغاتهم فالتفت حديثاً واحداً على نسق واحد وكل يذكر انه لما صار الامر الى عثمان بن عفان واجتمعوا اليه الناس ارسل الى عمال عمر بن الخطاب فاقرهم على اعمالهم التي هم عليها مدة يسيرة من ولايته ثم انه بعث اليهم فزليهم عن الاعمال وجعل يقدم اهل بيته وبنى عمه من بنى اميه فولاهم الولايات فولى عبدالله بن عامر بن كريز البصرة وولى الوليد بن عقبه بن ابي مبيط الكوفة و آيت معاوية بن ابي سفيان على الشام وعمر بن الماس على فلسطين وعبدالله بن سعد بن ابي سرح على مصر ثم فتح القنوج و درت عليه الاموال من سجستان وخراسان وفارس وكرمان ومصر والشام والجزيرة والعراق و درت عليه حلب والبلاد وهو مع ذلك يسير بسيرة مرضية لا يرى مسلمون منه الا ما يحبون

Mustavfî, Farsça tercümesi [Brit. M. 24. A. f; 210 b - 184 b.] [Bombay tab'i, 95]

⁵²⁸ W. Barthold, Enz of İslam.I, 615-616.

ذکر خلافت امیر المؤمنین عثمان بن عفان رضی الله ذکر انواع سخنان که در خلافت امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه هرکس در حق او گفتند و آنچه احوال او تا پسندیده داشتند و خودها که در خلافت پرور کردند ابو محمد احمد بن ائمه الکوفی رحمه الله علیه از مشاهیر ثقات و روایات روایت میکنند و میگویند که آنچه مردم در حق امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه گفتند و افشاء و اقوال از و تا مرضی داشتند از مستندان روایات با الفاظ مختلف و عبارات متفاوت شنیدم چون معنی یکی بود الفاظ و عبارات ایشانرا باختلاف لغات بر یک عبارت جمع کردم و در سبک یک ادا کشیدم راویان مستند و نقلان صدق القول چنین روایت کردند که چون توبت خلافت بامیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه رسید عمال امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه را روزی چند معدود بر سر عمل بکذاشت پس ایشانرا مزول کرد آن ولایترا به نجی امیه که پسران عم و خویشان او بودند داد عبدالله بن عامر بن کریرا به بصره فرستاد و کوفه را بولید بن عقیبه بن سعید داد و معاویه بن ابی سفیانرا بامارت شام بر قرار داشت و عبدالله بن سعد بن ابی سرح را در مصر بکذاشت و عمرو بن العاصرا در فلسطین مقرر فرمود پس فتحیه و ولایات چون خراسان و سجستان و فارس و کرمان و مصر و شام و جزایر و عراق متواتر شد و اموال این ولایات متواتر و متعاقب زدند او می آوردند و به بیت المال می سپردند و او طریقها پسندیده و سیرتها ستوده پیش گرفته بود و با کافه خلایق زندگانی نیکو میکرد و طریق عدل و انصاف می سپرد

Farsça metin daha uzun olmakla beraber (mütercim, Arapça aslında olmayan bir giriş yapıyor), Arapçanın esas teşkil ettiği bellidir; bilhassa, İbnu A'sam'in, Arapça metinde, yukarıda kaydettiğimiz veçhile kendisine malûmat veren kimselerin adlarını zikretmesi ayrıca ehemmiyetlidir ki bu kısım Fârisî metinde yoktur.

İbnu A'sam'in Arapça aslı meydana çıktıktan sonra, Bal'amî'nin eseriyle Kitâb al-Futûh arasındaki münasebetin mahiyetini tespit etmek gerekiyor. Bal'amî'nin eserinden, Tabarî'den almadığı parçaların birçoğu. Kitâb al-Futûh'taki kayıtlara benzemekte ve çok defa birbirine uymaktadır. Taberî-i Kebîr Tercemesi adıyla bilinen, Tabarî'nin Türkçeye tercümesi (elyazmaları ve basılmış metni)⁵²⁹ haddi zatında Tabarî'nin değil, Bal'amî'nin eserinin tercemesidir; bu Türkçe Tabarî'nin bazı parçaları, İbnu A'sam al-Kûfî'nin Kitâb al-Futûh'unda aynen mevcuttur; bu suretle, Bal'amî'nin sadece bir Tabarî tercümesi olmadığı ve bir kısmının başlı başına bir telif eseri olduğu nazariyesi yeniden kuvvet buluyor⁵³⁰ (Bk. metinler kısmında).

⁵²⁹ Elyazmaları, İstanbul ve Avrupa'da muhtelif kütüphanelerde mevcuttur. Burada British Museum'daki nushadan faydalanılmıştır. Or. MSS 31.A . K.

⁵³⁰ Bal'amî'nin en eski nushasının Edirne'de, Selimiye Kütüphanesinde olduğu anlaşılıyor (No. 1570); maalesef bu nushayı ele geçirmek mümkün olmadı. Bk. Zeki Velidi Togan, İbn, Fadlans Reisehercht, S. 253.

Hicrî 104 yılında Carrâh al-Hakarnî'nin Hazarlara karşı yaptığı sefer münasebetiyle Kitâb al-Futûh'da nakledilen malûmatla, aynı sefere ait⁵³¹ İbn al-Aşîr'in eseri arasında yakın bir münasebet görülüyor. İbn al-Aşîr'in ya doğrudan doğruya Kitâb al-Futûh'tan, veya müşterek bir kaynaktan faydalanmış olması lazım gelir; aynı veçhile bu sefere dair Bal'amî'nin naklettikleri de İbnu A'sam'inkine çok benziyor; Tabarî'nin Türkçe tercümesinde de buna çok yakın bir versiyon naklediliyor (Bk. Metinler A. B. C). İbnu A'sam ile İbn al-Aşîr'in müşterek ve İbnu Haldun'dan başka diğer kaynaklarda bulunmayan, kayıtlardan biri de, Arap kumandanı Marvân bin Muhammad'ın, Hazar kağanının payitahtı olan el-Baydâ şehrine kadar ilerlediği kayıdır. (İbnu A'sam, II, 194 a; İbn al-Aşîr, V, 132).

Diğer yandan, Derbendnâme'de⁵³² nakledilen ve gerek Tabarî'de ve gerek diğer kaynaklarda bulunmayan bazı kayıtlar, İbnu A'sam'in eserinde mevcuttur; Ya'kûbî ve Dinaverî'de mevcut olup, Tabarî'de veya Belâzuri'de bulunmayan bazı kayıtlara Bal'amî ile birlikte İbnu A'sam'in eserinde tesadüf ediliyor; bunlardan bazılarında ileride işaret edeceğimiz. Bunlardan başka İbnu A'sam'in eseriyle, İbn al-Aşîr'in tarihinde bazı yerler arasında münasebet olduğu görülüyor İbnu A'sam'in eserinin Arapça aslının meydana çıkmasıyla, bu suretle klasik Arap tarihçiliğinin başlangıcı ve parladığı III. ve IV. yüzyıl kaynakları arasındaki münasebetleri bir daha gözden geçirmek icap ettiği de anlaşılacaktır.

Kitâb al-Futûh'un en enteresan kısımlarından biri de Türkistan'da Arap fütuhatına ait malûmatdır. Bu mesele Profesör H. A. R. Gibb tarafından esaslı bir şekilde araştırılmış ve mühim neticeler elde edilmişti⁵³³; Gibb, İbnu A'sam'in eserini görememişti fakat vardığı sonuçları İbnu A'sam'in Kitâb al-Futûh'u teyit edici mahiyettedir. Kitâb-al-Futûh'ta fazla yeni malûmat olmakla beraber, bazı teferruat ehemmiyetlidir. Kuteybe bin Müslim'in Harizm ve Semerkant seferlerine ait kısımlar⁵³⁴ Kitâb-al-Futûh'ta, Bal'amî (Zotten-

⁵³¹ Bu sefer ve kaynaklarına dair : M. K m o s k o, Arabier und Chasaren.. Körösi Csoma Archivum (1924 ve 1925). Türkçe tercümesi: Türkiyat Mecmuası, III (1926-1933), 133 - 155 SS.

⁵³² Derbend-Nameh or the History of Derbend, translated from a select Turkish version, by Mirza A. Kazem-Beg. St. Petersburg 1851. 56 nci ve 57 nci fasıllar.

⁵³³ H. A. R. G i b b, The Arab Conquests in Central Asia. James G. Forlong Fund, Vol. II. 1923.

⁵³⁴ Bk. A. N. Kurat, Kuteybe bin Muslimin Harizm Semerkant't zabtı. Ankara Üniversitesi

berg tercemesi) ve Tabarî'nin Türkçe tercemesindeki kayıtlarla, hemen hemen aynıdır; yalnız İbnu A'sam'ın eseri daha esaslı ve etraflıdır; Semerkant'ın muhasarası ve yapılan musalahaya ait fazla teferruattan başka, Kuteybe bin Müslim'in Soğd İhşidi Gurek bin İhşid'e verdiği ahitnamenin metni olduğu gibi nakledilmektedir ki⁵³⁵ bu metin diğer herhangi bir kaynakta bulunmuyor. Tabarî, Balâzurî ve Ya'kûbî bu metinden kısaca bahsederler; Bal'amî ise (Zottenberg tercemesi) mufassal olarak naklediyor; Tabarî'nin Türkçe tercemesinde de bu ahitnamenin geniş bir hülasası mevcuttur. İbnu A'sam'da verilen bu ahitname, bildiğimize göre, Arap fatihleri ile yerli Türkistan hükümdarları arasında akdedilegelen uzlaşmalar hakkında tam bir fikir veren ilk diplomatik vesikadır. Bu ahitnamenin enteresan ciheti de akdedildiği tarihtir: İbnu A'sam metninde Hicrî 94 yılı gösterilmiştir hâlbuki Bal'amî (Zottenberg) de 93, Tabarî'de 93 tarihleri verilmişse de⁵³⁶, Ya'kûbî'de tekrar 94 tarihi gösterilmiştir.⁵³⁷ Ahitnamenin sureti en doğru olarak İbnu A'sam'ın eserinde muhafaza edildiği veçhile, tarihinin de yanlış olmaması lazım gelir. Hele Yakûbî tarafından aynı tarihin nakledilmiş olması, 94 yılını tasdik eder mahiyettedir. Semerkant civarında Soğdlardan kalan harabelerde Rus arkeologları tarafından yapılan araştırmalar esnasında, Soğd İhşidleri Tarhun ve Gurek'e ait bazı malzeme bulunduğunu ve Türkistan'a ait en eski Arapça bir vesikanın meydana çıktığını Rus neşriyatından öğreniyoruz⁵³⁸. Bu Arapça vesika 718 tarihine ait bir mektuptur. Günün birinde Kuteybe'nin Gurek'e verdiği ahitnamenin Arapça aslı veya Soğdca tercemesi bulunması da uzak bir ihtimal sayılamaz; o zaman İbnu A'sam'ın verdiği malûmatı kontrol etmek daha kolay olacaktır.

Kitâb al-Futûh'ta Arapların Horasan ve Sicistan'daki seferlerine dair de enteresan malumat bulunuyor; fikrimize göre Tabarî ve Bal'amî'de, Sicistan ve Ceyhun'un ötesindeki Türkler hakkında mevcut malumata, Kitâb al-Futûh'ta nakledilen kayıtları da katarsak, Arapların Türkistan'ı istilaları sırasında Türk unsurunun hem Sicistan'da, hem Türkistan'da zannedildiğinden çok daha kuvvetli bir faktör oldukları anlaşılır.

Dil, Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt VI (1948). Sayı: 5, SS. 385-420.

⁵³⁵ Yine, 419-420 S.

⁵³⁶ Tabarî, II. 1241.

⁵³⁷ Ya'kûbî, II, 344.

⁵³⁸ Yu. Kraçkovsn i'nin redaksiyona altında, Sogdiyski Sbornik. Leningrad 1934. Diğer Rusça neşriyat için bk. A. N. Kurat, y. a. g. yazı.

Kitâb al-Futûh'un enteresan taraflarından biri de Hazarlara ait kısımlardır. Bu malûmat şu fasıllarda bulunuyor: (Cild II).

ذکر دخول الجراح بن عبدالله الحكيم بلاد ارمينية وما كان منه في الخزر
[179 a - 182 a] — ذکر محاربة الجراح بن عبدالله مع الخزر [182 b - 184 a] —
ذکر امر سعيد بن عمرو الحرشي و خروجه الى الخزر [184 a - 189 a] — ذکر ولاية
مسلمة بن عبد الملك وعزل سعيد بن عمرو الحرشي [189 a - 197 b] — اخبار ارمينية
و اذربيجان [235 b] — ارمينية و اذربيجان [241 b] — ذکر تزويج يزيد بن اسيد بن زافر
السلمي الى ملك الخزر [241 b - 242 a] — ذکر انتفاض الخزر على المسلمين بعد موت خاتون
[242 a - 243 a] — ذکر ولاية سعيد بن مسلم بلاد ارمينية وما نزل بالمسلمين منه في ولايته
[249 b - 250 b]

Burada saydığımız başlıklar -son cümleden başka- Bal'amî'de (Zottenberg tercemesi ve Taberî'nin Türkçe tercemesi) aynen bulunmakta ve İbnu A'sam'in eseriyle Bal'amî arasındaki yakınlık bir daha açıkça görülmektedir fakat Kitâb al-Futûh'ta teferruat bulunuyor; bunlardan bazılarını naklediyoruz: Cerrah bin Abdullah al-Hakem'inin hicrî 104'te, Hazar prensi Barsbek tarafından yenilerek kafası kesildikten sonra, kurtulmağa muvaffak olan Arap askerlerinden birinin "Sakleb" olduğu ve Halife Hişam'a Cerrah'ın akıbetini bildirdiği naklediliyor;

قال و خرج رجل من عسكره يسمى صقلبا فلم يزل يسير الى حشام بن عبد الملك فقدم اليه خاتم
II, 183b الجراح و خبره بخبره و خبر اصحابه و كيف قتلوا

Bu kısım Bal'amî'de yoktur ve Arap ordusunda bu sıralarda Slav menşeli kölelerin buldukları bir daha teyit edilmektedir. Arapların Semender civarını yağmadan sonra Saklebiye sahasına yaptıkları akın da ayrıca ehemmiyetlidir:

تم انه اغار على السقالبه و ما يليه من اصناف الكفار و سي متهم عشرين الف اهل بيتهم اقبل
حتى نزل على النهر السقالبه (194a)

(Bu kayıt Bal'amî ve Taberî'nin Türkçesinde de mevcuttur ve Arap kaynaklarındaki "Şakleb" (Şakalibe) problemini bir daha gözden geçirmek lüzumunu hissettiriyor⁵³⁹.

⁵³⁹ Bu mesele Zeki Velidi Togan tarafından uzun uzadıya incelenmiştir, (bk. Ibn Fadlan a Reisebricht, 295-331 SS; sonra: Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert, Körösi Csama Archivum, Bd. III (1940), 92-64 SS. Zeki Velidi Togan. İbn A'sam'in burada

Hicrî 104 ve daha sonraki Arab-Hazar mücadelesi münasebetiyle kaynakların birçoğunda Hazar kağanının oğlundan bahsediliyor ve bazılarında bunun adı naklediliyor: Bal'amî (Zottenberg) Barkhebek⁵⁴⁰; Türkçe tercemesinde: ⁵⁴¹بارجيك; Derbendnâme'd ⁵⁴²باشنك e. İbnu A'sam'da bu isme çokça rastlanır fakat noktalamalar eksik veya fazla olmakla, muhtelif şekilde nakledilmiştir ancak bir defa açık olarak ⁵⁴³باربيك diye yazılmıştır ki Hazar prensinin hakiki adı da böyle olacaktır; nitekim Ermeni müverrihlerinden Ghevond'in eserinde, bu sıralardaki Arab-Hazar münasebetlerinden bahsedilirken, Kağanının annesinin adı Parsbit diye gösterilmiştir (Bunun doğrusu Parsbek veya Parsbey olmalı)⁵⁴⁴. Bu suretle Hazar şahıs adlarından biri daha meydana çıkmış oluyor ve bunun Türklerde adet olduğu veçhile, bir hayvan adıyla ilgili olduğu görülmektedir (Başka bir ad, şayet Hazar kağanı muhaberatı sahih ise, "Bulan" kağandır⁵⁴⁵). İbnu A'sam'da Hazar kağanının adı da nakledilmişse de, kat'î olarak çözülemiyor: ⁵⁴⁶تاطر Sa'id bin 'Amr al-Haraşî'nin Hazarlara karşı seferi ve bu münasebetle Araplara yardım eden, Hazarlar hakkında malûmat veren "alaca atlı süvari" ve "beyaz atlı süvari" hikâyesi, diğer kaynaklarda da (Bal'amî, Derbendnâme ve kısaca İbn al-Aşir⁵⁴⁶), Kitâb al-Futûh'ta daha teferruatlıdır ve bütün mevcut versiyonların en eskisi olduğu intibahını veriyor.

Başka kaynaklarda bulunmayan enteresan teferruattan biri de Marvân

zikrettiği "El-Sakalibe"nin haddi zatında Slav ırkından olanlar değil, aşağı ve orta İdil (Volga) boyundaki Fin ve Türk menşeli kavimler olduğunu iddia ediyor. Fikrimize göre bu iddia ikna edici değildir. Marvân b. Muhammad kumandasındaki 150 bin (sic!) kişilik bir Arap ordusunun bu sefer esnasında Volga nehrine kadar gittiğini ve hatta Orta Volga boyunu tahrip ettiğini kabul etmek, imkânsız telakki edilmelidir; Arapların bu sefer esnasında Kafkas sahasını aştıklarına ihtimal verilemez; burada adları geçen ⁵⁴⁷المقالية nin Kuban boyundaki Slavlar olması lazım gelir; bu kısım, belki de metine sonradan ilave edilmiştir ve Tmutarkan (Tama-tarhan) daki Slav-Rus kolonisi göz önünde tutularak yazılmıştır.

⁵⁴⁰ Zottenberg, IV. 271, 274.

⁵⁴¹ Brit. Mus. nushası 403 a. 404 a, 405 b. v. b. y.

⁵⁴² Derbendname, S. 72.

⁵⁴³ İbnu A'sam, II, 185 ; diğer şekilleri: ⁵⁴⁸بارسك , تارسينك

⁵⁴⁴ Istoriya Chalifou; Vardapet Ghevond. Ermeniceden ruscaya tercüme eden Patkanov, St, Petersburg 1862, s. 72.

⁵⁴⁵ P. K. Kokovtsev, Yevreysko-Chazarykaya perepiska, Leningrad 1932 s. 73.

⁵⁴⁶ (Bulak tab'i) V. 119.

bin Muhammad'ın, Bâb al-Ebvâb'a yeniden vali tayin edilmesini müteakip Hazarlara karşı yaptığı sefer esnasında, Asad bin Zâfir ab-Salmî'yi, ve sonra Kavsar bin al-'Avsâd al-'Anbarî'yi Hazarları keşfe göndermesi hikâyesidir (Bu kısım Zeki Velidi Togan tarafından neşredilmiştir, Ibn Fadlan's Reisebericht, 296-98); bu keşif münasebetiyle Hazar kumandanlarından Hezâr Tarhan'ın adı geçiyor; bu isim Bal'amî'de ve Derbendnâme'de de mevcuttur fakat İbnu A'sam'da nakledilen teferruat bulunmuyor. Yine Marvân bin Muhammad'ın Kafkasya'daki faaliyeti münasebetiyle Bâb al-Ebvâb'a yakın Lekiz (لکیز) (metinde (لکیز) melikinden bahsedilirken, bunun adı da zikredilmiştir: اریس بن بناسی (muhtelif tarzda); aynı adı (ve muhtelif şekilde) Bal'amî'de (Zottenberg) ve Tabarî'nin Türkçe tercemesinde (اریس بن نسايش) ve Derbendnâme'de buluyoruz; Tabarî Balâzuri, Ya'kûbî ve İbn al-Aşir de Lekiz melikinin adı geçmiyor; Kitâb al-Futûh'ta اریس بن بناسی e ait hikâye, başka yerdekilerden çok daha tafsilatlıdır. Bildiğimize göre ne Bal'amî'de ve ne de diğer İslâm kaynaklarında, Balâzuri'deki kısa bir kayıt müstesna⁵⁴⁷, Abû-Ca'far al-Manşûr'un Ermenistan ve Azerbaycan valisi Yezid bin Üsayd bin Zâfir al-Salmî'nin Hazar kağanının kızıyla evlenmesi hikâyesine rastlanmıyor. İbnu A'sam'ın eserinde (241 b) bu vak'a teferruatıyla anlatılmakta ve Hazar prensesinin ("hatun" deniliyor) gelişi ve kendisine refakat eden katar tasvir edilmektedir (bk. Metin). Hazar prensesinin, Yezid bin Üsayd ile ancak iki yıl yaşadığı, sonra öldüğü, iki çocuğu kaldığı, Arap valisinin bundan çok müteessir olduğu, Hazarların ise "hatunun" Araplar tarafından zehirlendiği ileri sürülerek Azerbaycan ve Erminiye'ye büyük bir akın yaptıkları anlatılıyor. Bu rivayetler, Bal'amî'de ve diğer kaynaklarda bulunmuyor fakat Ermeni müverrihlerinden, yukarda adı geçen Ghevond bundan bahsediyor⁵⁴⁸.

Kitâb ul-Futûh'un ehemmiyetli yerlerinden biri de, Kafkasya ve Hazar arazisindeki yer adlarına ait kısımlarıdır. Bilhassa Bâb al-Ebvâb çevresi ve Hazar memleketindeki şehir ve kavim adları ayrıca enteresandır. İbnu

⁵⁴⁷ I (Bulak tab'i) s. 217 : ولما استخلف المنصور رحمه الله ولي يزيد بن اسيد الساسي ارمنيته : فكتب اليه المنصور يأمره بمصاهرة ملك الخزر ففعل وولدت له ابنته منه ابناً ذات قنفاً ساسياً .

⁵⁴⁸ Ghevond, s. 92. Ermeni müverrihi. Arap valisi Yezid ile evlendirilen Hazar prensesinin adını "Hatun" diye gösteriyor; yalnız prensesin çocuklarından bahis geçmiyor. Yezid bin Üseyd'in Hazar kağanının kızıyla evlenmesi, "Hatun" un kalabalık bir maiyetle gelişi, erkânı, hediyeler ve köleleri hakkında, Ermeni tarihçisi Léonee'in eserinde anlatılmaktadır (ed. K. Ezeantz) Chap. 31. SS. 131-33. (bk. P. Peeters, Les Kkazars dans la Passion de S. Albo de Tiflis. Annalecta Bollandiana, T. LII. Bruxellea-Paris 1934, 21-56 pp.; bizi ilgilendiren yer : 33. s.

A'sam'ın eserinde, Arap coğrafyacıları, Tabarî ve Bal'amî (Zottenberg tercemesi) tarafından nakledilen isimlerin büyük bir kısmını görüyoruz; Hudûd al-'Âlam'da nakledilen adlarında birçoğu vardır fakat birçok adların noktalamaları eksik olduğundan, bunların doğru dürüst okunmasını müşkülleştiriyor. Mamafih, diğer kaynaklardaki malumata ve Kafkas toponomiesine istinaden, Kitâb al-Futûh'daki yer adlarını tespit etmek mümkün gibi görülüyor. Arap askerlerinin fütihat marsurut'u zikredilirken, birçok yer ismine rastlıyoruz; bundan bazı Hazar şehirlerin mevkisi hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Ezcümle ترشوا (Tarki- ترشوا) ile سمندر - (Semender) in, zannedildiği gibi aynı olmadığını istidlal etmek mümkündür. Carrâh bin'Abdullah al-Hakemî'nin Hicrî 104'te yaptığı seferin yolu şöyle gösterilmiştir: Bâb al-Ebvâb, Nahr-al-Rân. Kale-i Huşayn-Yargu (Targu), Balancar, Vanandar (yer adı), Samandar جبل الكبل Rustâk-i Şakî. Venender (ونندر) in zikredilmesi, Zeki Velidi Togan'a uzun boylu münakaşalara sebebiyet veren bu ismin mahiyetini ve mevkisini doğru olarak tespite imkân vermiştir⁵⁴⁹ galiba, Minorsky'nin (ve Artamov'un) iddiasının hilafına olarak, bu meselede Zeki Velidi Togan haklıdır ve "Venender"lerin, Minorsky'nin kabul ettiği gibi⁵⁵⁰, Bulgarlarla (Onogundur) ilgisi yoktur.

Hazar tetkiklerinin yeniden canlandığı bu sıralarda, İbnu 'Asam'ın Kitâb al-Futûh'unun meydana çıkarılması, çok karışık bir problem olmakta devam eden Hazar Tarihi araştırmalarına bazı yeni görüşler katacak mahiyettedir; bundan ötürü Kitâb al-Futûh'un salahiyetli bir tarihçi ve Arabist tarafından bir an evvel neşrini temenni etmek yerinde olur. Bu eser hakkında verilen bu kısa izahattan bile, Kitâb al-Futûh'un artık "romantik bir tarih hikâyeleri" karakterinde olmadığını gösterdiğimizi sanıyoruz. Bu eser, Tabarî, Balâzuri, Ya'kûbi ve bilhassa İbn al-Asir'in tarihleri derecesinde yüksek bir kaynak olmasa dahi, muhakkak ki tarihî kıymeti mühimdir. Derbendnâme de tesadüf ettiğimiz en eski rivayetler, Bal'amî ve İbn al-Asir'deki bazı kısımlar ya doğrudan doğruya İbnu A'sam'ın eserinden veya müşterek bir kaynaktan alınmış olmalıdır; bütün bu cihetlerin aydınlatılması, yukarıda da söylediğimiz gibi, ayrı bir araştırma mevzu teşkil etmektedir.

METİNLER

⁵⁴⁹ Bk. Zeki Velidi Togan, Völkersch, d. Chaz. Körösi Csoma Archivum. Bd. III. 47-51 ss.

⁵⁵⁰ Hadad al-'Âlam (Mino r s k y neşri) 465-471 ss.

1. İbnu A'sam al-Kūfi, Kitāb al-Futūh, II, 179 a- 181 b.

[II, 179a] ذكر دخول الجراح بن عبدالله الحكيمى بلاد ارمينية وما كان منه في الخزر

قال ثم دعا يزيد بن عبد الملك بالجراح بن عبدالله الحكيمى فقده له عقداً وضم اليه جيشاً كبيراً
واسره بالمسير الى بلاد ارمينية قال فسار الجراح بن عبدالله في جيش عمرهم حتى دخل الى بلاد
ارمينية وتسامعت به الخزر فهزبوا من بين يديه حتى صاروا الى مدينة الباب والابواب قال وسار
الجراح بالمسلمين الى ان صار الى ردة قتل بها اياماً حتى استراح اصحابه وارجحوا دوابهم ثم
رجل من هنالك حتى عبر نهر الكرك | وسار يريد الباب والابواب فلم يزل كذلك حتى صار [II, 179b]
الى نهر يقال له روياس مجلى فرسخين من مدينة الباب قتل هنالك حتى ارسل الى ملوك الجبال
فاقبلوا اليه من كل ناحية فلما عزهم على المسير الى الخزر رحلت عن مدينة الباب حتى لحقوا بلادهم
واقبل الى الجراح بن عبدالله رجل من اهل تلك الناحية من اصحابه فقال ايها الامير اخبرك
ان اربيس ابن بسباس ملك بلاد الكرك قد بعث الى ملك الخزر يخبره بمسيرك الى ما قبله فاعمل
على حسب ذلك قال فامر الجراح بن عبدالله مناديه فنادى في المسكر الا ان الامير مقيم هاهنا
ثلاثة ايام فاستكثروا من الزاد واللف والحطب وما يحتاجون اليه قال فنادى المنادى بذلك
في المسكر وارسل اربيس ابن بسباس الى ملك الخزر اعلم ايها الملك ان الرجل مقيم ثلاثاً
فلا تبحرن من موضعتك قال فزيم ملك الخزر فلما كان الليل وهادت العيون امر الجراح
بن عبدالله اصحابه بالرحيل نحو الباب والابواب قال فرحل المسلمون في جوف الليل ولهم
ثلاث مشاعل قد رقت في عسكرهم مشعلة عظيمة في اول المسكر واخرى مثلها في وسط
المسكر واخرى في اخره ثم ساروا حتى انتهوا الى مدينة الباب والابواب فاذا ليس فيها
احد من الخزر قال فدخلها المسلمون وخرجوا من الباب الاخر قال ونزل الجراح بمسكده
عند عين باب الجهاد على نصف فرسخ من مدينة الباب فلما اصبح دعا برجل من اصحابه
فضم اليه ثلاثة الاف فارس وقال له سر حتى توافي ارض خيداق فلا تدعن لاهلياً شيئاً
الا اغرقت عليه واقتل من قتلك وانظر لا تطلع الشمس الا وانت في عسكري معي
على نهر الران قال وسار الجراح فيمن بقي معه وهم عشرون | الفاً حتى نزل على نهر الران [II, 180a]
على ستة فراسخ من مدينة الباب فلما اصبح فايداه اللذان وجه بهما ومينما نيف على
عشرة الاف فارس من الماشية وثلاثة الاف رأس من السبي قال وبلغ بارسيك ابن
خاقان ملك الخزر بان الجراح بن عبدالله نزل بنهر الران في خمسة وعشرين الفاً من العرب
وانه قد اغار وقتل وغنم غنائماً كثيرة فنادى في اصحابه ثم سار في اربعين الفاً حتى
صبح نهر الران قال ودنا القوم بعضهم من بعض والجراح بن عبدالله يومئذ على بقة له
دها فقال ايها الناس انه ليس لكم من فيثو تلجاؤن اليها ببد الله غيري وقد علمتم من
قتل منكم فالى الجنة ومن ظفر فالنسيمة والذكر الحسن قال ثم تناوش القوم فاختلفوا
ساعة وارتفع الرهيج والقتام فصارت الريح على الخزر فولوا منبهزين واتبعهم المسلمون
يقتلونهم حتى بلغوا الى موضع يعرف بالحصين وقد قتل منهم خلق كثير قال فغنم الجراح

و أصحابه من غنایم الخزر شيئاً كثيراً و اقبل حتى نزل على الحصين يومه ذلك قال و نزل اهل الحصين في الامان و صالحوه على مال فقبل ذلك منهم ثم حولهم الى ارض يقال لها حيران فانزلهم هنالك ثم انه سار من الحصين حتى صار الى مدينة مدن الخزر يقال لها ترعوقا¹ فاقام عليها ستة ايام يحاربهم ثم انهم سألوا الصلح بعد ذلك فاجابهم الجراح الى ما ارادوا و حولوهم الى رستاق يقال له رستاق قبله فانزلهم بقرية يقال لها الفسانيه ثم سار الجراح من مرعوقا حتى صار الى البلنجر قد جموا نيفاً على ثلثاية بمثل فشدوا بعضها على بعض و جعلوها حول حصنهم كما دار الحصن لينموا بتلك العجل حصنهم | قال فوثب رجل من اصحاب الجراح الى سيفه فاستله عن محمد ثم نادى باعلى صوته من يهب نفسه لله فاجابه المسلمون الى ما سأل فقال اتيموني فاتبعه قريب من مائة رجل بالسيف و تقدموا نحو تلك العجله و سبام الكفار تاخذهم من فوق السور و هم يتقدمون حتى اذا دنوا من العجل تقدم رجل منهم فضرب حبل عجلة منها فقطع الحبال و انحدرت العجل تتبع بعضها بعضاً متحدرة حتى صارت الى عسكر المسلمين قال و اشتد الحرب بين المسلمين و بين اهل بلنجر ساعة من النهار ثم اتهم انهم اتهموا و اخذ المسلمون الحصن عنوةً بجميع ما فيه قال و هرب صاحب البلنجر في نحو من خمسين رجلاً من الخزر حتى صار الى قريب من سنندر و صارت البلنجر بما فيها من الاموال و النساء و الذرية في ايدي المسلمين فانشا رجل منهم يقول شعرا قال و اخذ الجراح امرأة صاحب البلنجر و اولاده و خدمه فتادى عليهم فبلغوا ثلاثين الف درهم فاشتراهم الجراح بماله ثم جعلهم في عزلة قال و خاض الناس في ذلك فقال قائل منهم ما اشتراها الا لجمالها و قال قائل ما اشتراها الا لمالها و قال بعضهم ما اشتراها الا لشرها في الخزر قال و بلغ الجراح ذلك فتادى في الناس بعضهم ثم قال انه قد بلغني ما تكلمتم به في امر هذه المرأة و اني لاني اشتريها لمالها و لا لجمالها ولا لشرها و ليكني احببت ان اردها الى زوجها و اردته الى مدينة هذه ليكون ليها مصلحه و مجازاً لمن ارسله الى امير المؤمنين يزيد بن عبد الملك قال فقال الناس جزاك الله خيراً ايها الامير فقم ما رأيت قال ثم بعث الجراح الى صاحب البلنجر فاعطاه الامان و اعلمه انه راد عليه اهله و ماله و ولده و خدمه و انه مقرر في ارضه. قال فاقبل صاحب البلنجر الى الجراح بالامان | [II, 181a]

فرد عليه اهله و ماله و ولده و خدمه و اقره في بلده ثم سار الجراح من ارض البلنجر في جماعة المسلمين حتى نزل على ارض الوبيد² و هم يومئذ اربعمائة الف بيت فلما نظروا الى عسكر المسلمين قد نزل عليهم جزعوا لذلك و عظم لديهم ثم انهم سألوا الصلح فاجابهم الجراح الى ذلك و اخذ منهم اموالاً كثيرة و عزم على المسير منها الى سنندر قال و اذا كتاب ورد عليه من صاحب البلنجر مكتوب فيه ايها الامير اني قد احببت ان احسن اليك كما احسنت الي و اكافيك على فملاك الجليل يردك على اهلي و مالي و ولدي و خدمي اخبرك ايها الامير انه قد اجتمع عليك من الخزر جمع عظيم لا طاقة لك بهم و قد انتفضت عليك هؤلاء الجبال فاذا ورد عليك كتابي هذا فلا تضعه من يدك حتى تقبل راجحاً من موضعك الذي انت فيه فاني خائف عليك و على من معك من اصحابك قال فلما ورد كتاب صاحب البلنجر على الجراح بن عبدالله نادى في اصحابه بالرحيل فرحل و رحل الناس معه راجعين الى نحو من جبل الكتل ثم ساروا من رستاق الى رستاق حتى انحط الجراح و اصحابه على رستاق يقال له شكي قال و ادركهم الشتاء فاقام الجراح و اصحابه هنالك ثم كتب الى يزيد بن عبد الملك يخبره بما فتح الله على يده من الكفار و يسأله المدد قال فلما ورد كتاب الجراح

¹ ترعوقا - ترعوقا

² الوبيد

على يزيد بن عبد الملك عزم ان يمدد بخيل ورجال يقوى بهم الخزر نال وارسل ايضا
اهل العراق الى يزيد بن عبد الملك يشكوا عاملهم فزله وولى مكانه عمر بن يزيد بن هبيرة
الفرزاري قال فقدم عمر بن يزيد عاملاً على العراقيين جميعاً البصرة والكوفة ودان له الناس
بالسمع والطاعة والجراح بن عبد الله مقيم بارض شكي يتوقع المدد بان يأتيه من الشام
حتى اذا انقضى عنه الشتاء اذا الخبر قد ورد عليه بان يزيد بن عبد الملك قد مات قال
وكان ملك يزيد بن عبد الملك اربع سنين و شهراً واحداً و توفي ليلة الجمعة لاربع [II, 181b]
ليال بقين من شعبان سنة خمس و مائة و هو يومئذ ابن اربعين سنة والله اعلم

و صار الامر الى اخيه هشام بن عبد الملك

فاقر الجراح بن عبد الله على بلاد ارمينية و وعده ان يمدد بجيش لمحاربة الخزر .

B. *Ībn al-Asīr*, De Goeje tab'ī, V, 83-84; Misir tab'ī, V, 45 - 46

ذكر ولاية الجراح أرمينية و فتح بلنجر وغيرها

لما تمت البيزمية المذكورة على المسلمين طمع الخزر في البلاد فجمعوا و حشدوا و استعمل
يزيد بن عبد الملك الجراح بن عبد الله الحكيم حينئذ على ارمينية و امده بجيش كثير
و أسره و نزل الخزر و غيرهم من الاعداء و بقصد بلادهم فصار الجراح و تسامع الخزر
به فدادوا حتى نزلوا بالباب و الابواب و وصل الجراح الى بردعة فاقام حتى استراح هو
و من معه و سار نحو الخزر فبصر نهر الكرك فسمع بان بعض من معه اهل تلك الجبال
قد كاتب ملك الخزر يخبره بمسير الجراح اليه فحينئذ أمر الجراح متاعه فنادى في الناس
ان الامير مقيم هنا عدة ايام فاستكثروا من المدينة فكتب ذلك الرجل الى ملك الخزر
يخبره ان الجراح مقيم و يشير عليه بترك الحركة لئلا يطعم المسلمون فيه فلما كان الليل أمر
الجراح بالرحيل فصار مجدا حتى انتهى الى مدينة الباب و الابواب فلم يزل الخزر فدخل
البلد فبت سراياه في النيب و الغارة على ما يجاوره فغنموا و عادوا من الغد و سار
الخزر اليه و عليهم ابن ملكهم فالتقوا عند نهر الران و اقتتلوا قتالا شديدا و حرق
الجراح أصحابه و اشتد القتال فظفروا بالخزر و هزموهم و تبينهم المسلمون يقتلون و يأسرون
فقتل منهم خلق كثير و غنم المسلمون جميع ما معهم و ساروا حتى نزلوا على حصن يعرف
بالحصن فنزل اهله بالامان على مال يحملونه فأجابهم و نقلهم عنيا ثم سار الى مدينة
يرغوا فاقام عليها ستة ايام و هو مجد في قتالهم فطلبوا الامان فأمنهم و تسلم حصنهم
و نقلهم منه ثم سار الجراح الى بلنجر و هو حصن مشهور من حصونهم فنازله و كان
اهل الحصن قد جمعوا ثلثة مائة مجلة فشدوا بعضيا الى بعض و جعلوها حول حصنهم
ليحتنوا بها و تمنع المسلمين من الوصول الى الحصن و كانت تلك العجل اشد شي على
المسلمين في قتالهم فلما رأوا الضرر الذي عليهم منيا انتدب جماعة منهم نحو ثلاثين
رجلا و تهادوا على الموت و كسروا جفون سيوفهم و حملوا حمة رجل واحد و تقدموا
نحو العجل و جد الكفار في قتالهم و رموا من النشاب ما كان يجب الشمس فله
يرجع أولئك حتى وصلوا الى العجل و تملقوا ببعضها و قطعوا الحبل الذي يمسكها و جذبوها
فانحدرت و تبين سائر العجل لان بعضها كان مشدودا الى بعض و انحدر الجميع الى
المسلمين و التحم القتال و اشتد و عظم الامر على الجميع حتى بلغت القلوب الحناجر ثم

ان الحزب انهزموا واستولى المسلمون على الحصن عنوة و غنموا جميع ما فيه في ربيع الاول فاصاب الفارس مائة دينار وكانوا بضمة و ثلاثين ألفا ثم ان الجراح أخذ اولاد صاحب بلنجر و أهله و أرسل إليه أحضره ورد إليه أمواله و أهله و حصنه و جملة عينا ليم ينجيهم بما يفعله الكفار ثم سار عن بلنجر فنزل على حصن الوبندر و به نحو أربعين ألف بيت من الترك فصالحوا الجراح على مال يؤدونه ثم ان اهل تلك البلاد تجمعوا و أخذوا الطرق على المسلمين فكتب صاحب بلنجر الى الجراح يلمه بذلك فناد مجدا حتى وصل الى رستاق ملي و أدركهم الشتاء فاقام (ص 46) المسلمون به و كتب الجراح الى يزيد بن عبد الملك يخبره بما فتح الله عليه و بما اجتمع من الكفار و يسأله المدد فوعده انفاذ المساکر اليه فادركه أجله قبل انفاذ الجيش فارسل هشام بن عبد الملك الى الجراح اقره على عمله و وعده المدد.

C. Tabari-i-Kebir tercemesi

(Bit. Mus. Or. 31. A. K.)

401b] خبر شدن جراح بن عبدالله الحكيم زمين ارمينيه *

چون جراح بن عبدالله ارمينيه بلادنه ارد خورياته جراحك خالدن خيردار اولدى اوكتندن قاجوب بابالابواه كتندي جراح دخى براغه¹ وارد انده بر نجه كون قرار قلدی اندن كرد² ارماغنى كچوب بابالابواه توجه اتدى بر رده اردلر اكا رود درلردى و اندن بابالابواه اكي فرسنگ يول ادى جراح | انده قرار اتدى و جبال ملكلرنه **402a]** ادم كندردي تا جميعسى جراحك قتنه دردلر بو ائناده جراحه برسى ايدرکه امير ايله بلکل که ملکلر و کوز خزر ملکنه ادم کندر مشدی و بزوم کلدو کزى اول بلدرمش امدى بو ايشک تدبيرن اتمک کرک جراح بيوردیکه منادی قلدر که امير بونده اوج کون قرار قلور پراغوکز دوزک دو خلقه بلدردلر اندن کوجب بابالابواه ايرشدى و خزريلردن آنده کسه بولاد و انده بر طرفدن دخى چقدر و بابالابواه بيجتى³ فرسنگ قوندلر جراح قومندن بر مبارز کشى قفردى و اوکا اوج بيک کشى وردیکه پورى امدى حرزمينه وار هر نه بولورسک غارت ايت و هر کم سنکله محاربه قلور ديله⁴ يارن صباح کون طوغا بنم قائمه کل و بر شخسه دخى ايکي بيک کشى وردى اكا ددى که دلرمينه وار هر نه بولورسک غارت ايت کندو قلان لشکريه يکرم بيک کشى کوچوب نهروانه کلدى اندن بابالابواه الت فرسنگ چون وعده کون اولدى اول اكي ملک سکرده کتشلردى اون بيک باش قيون و صغير اوج بيک باش اسپر الوب کلديلر و بو قان اغلى بارچنک که ملک خزر ايرشديکه جراح يکرم بش بيک ازيله نهروانه⁵ کلدى اقليم يقما و غارات و هر کيکه بولب ديلدى ددر بارچنک بون اشذب قرق بيک (کشى ايله) دون کون سردى نهروانه⁵ ايردى مقابل اولدر جراح ايدر

* Zottenberg, IV, 270 - 273.

¹ بردعة

² الكر

³ Bir söz eksiktir.

⁴ Metinde ديه

⁵ نهروان

یا قوم سزه الله دن غیری کسته نصرت آئین و سز اکا استقاد ایدک و هر کم سزدن
الور جنت بولور و اگر ظفر بوله نامدار اولور حمیت ایدک ددی تکبیر ایدوب جنگه
کردلر و توز هوای طندی پری برن کرمن اولدلر اخر کفار هزمت اولوب مسلمانلر
کفارک اردنه دوشوب قردلر بی حساب غنیمت الدلر و جراح بر حصاره ایرشدیکه اکا
حصین درلردی محاصره اندی اولدم امان دلدلر جراح بر شهره دخی کلدی یعو⁶
درلردی الت کون انده جنگ ایدلر اخر صلح ایدلر اندن بر شهره دخی ایردلر اکا
بلنجر درلردی اکا مجال ورمیوب قلجه الدلر | بلنجرک ملک اللی ادمله قاجوب سنندر
[402b] درلرد بر حصاره وارد اکا دخی وارب الدلر مالنی و اسیرن بلنجر ملکونک اوغلن
و قون و تملقاتن جمله اتدلر و اندن دخی وازدلر بر حصارنده انده قرق کشی واردی
کورب امان دلدلر انلردن خراج الدلر اندن عزم اتدیکه کته بلنجره واره و یا سنندریه
واره بو ائناده ملک بلنجردن نامه کلدی و نامده دمشکه ای امیر بن دلرم که سکا
ایلك ایدم سن بکا زیرا که ایلك ایدک و بنم اهل عیالم و مللم و ملکوم کرو وردک
امدی بلش اولکه خزر طایفی و جبال ملکبری عیدی صدر اتفاق ایدب جمع اولدلر
یوللری و دربندلری سر جمله بغدلر وقتا که بنم نامم سکا ایره احتیاط ایدوب قومکی
دوتدراسن جراح دخی امر ایدوب کرو دتدلر شکی درلر بر پر وارد کلوب اکا
قوندلر انده قرار ایدب یزیده نامه کندردلر اولن فتحلری خبر و رب کافر عید صیوب
یوللری بغلدهغن بلدردی و یاردم دلد یزید قصد اتدیکه یاردم کندوره بو ائناده عراقده
عبدالمکدن کله به کلدلر یزید انی عزل ایدوب یرنه عمر بن یزید کندردی عراقین قوم
اکا اطاعت اتدلر و جراح اول قیش شکیده اولدی قصد اتدیکه شامدن یاردم کله
اخر خبر کلدیکه یزید بن عبدالمک الدی یزیدک پادشاهلنی درت یل اولدی و اذینه
کیجیمی که شعبان اینک درت کون قلمشدی و یوز بش تمام اولمشدیکه دار فتادن
دار بقایه رحلت اندی اولدم قرقرده ادی اندن هشام بن عبدالمک خلیفه اولدی جراح
بن عبدالله وعده اتدیکه یاردم کندوره تا خزر به قلج اولوب محاربه قلار.

D. Ibnu A'sam, [II. 241 b - 242 a]

[II,241b] ذکر لما فتح ابو جعفر المنصور ارمینیه و اذربایجان

قال ثم دعی المنصور یزید بن اسید بن زافر السلمی فقده و ولاه بلاد ارمینیه
و دتا یزید بن حاتم فولاد بلاد اذربایجان قال فسار یزید بن اسید من العراق الی ارمینیه
فتزل مدینه برده ثم فرق عماله فی البلاد و کتب الیه المنصور اما بعد فان ارمینیه لا تسقیم
ولا تصلح الا بمصاهرة الخزر و الای عتدی ان تصاهر القوم حتی یستقیم البلاد و الا فانی
خایف علیک و علی جمیع عمالك من الخزر فانهم اذا ازادوا و اجتمعا غلبوا فانظر ولا
تخالف امری و اجتهد فی مصاهرة الخزر و السلام

ذکر ترویج یزید بن اسید بن زافر السلمی الی ملک الخزر

قال فلما ورد کتاب المنصور علی یزید ارسل الی خاقان ملک الخزر و اسمه تماطر
Tarki. — برغوا⁶

ABŪ MUHAMMAD AHMAD B. A'THAM AL-KUFİ'S KİTÂB AL-FUTŪH AND İTS İMPORTANCE CONCERNING THE ARAB CONQUEST İN GENTRAL ASİA AND THE KHAZARS⁵⁵¹

It is a well-known fact that the Libraries of İstanbul contain various important manuscripts; most of them are known through descriptive catalogues and publications but there are still many "undiscovered" manuscripts and from time to time unexpected "discoveries" are made and very valuable works found. "The Commission" which has been busy many years with the classification of the manuscripts and the preparation of the Catalogues of Libraries at İstanbul, has published the Catalogues of the Turkish historical manuscripts; since the Catalogues of Arabic and Persian manuscripts on the same subject are in preparation, and still not published, I regret not to be able to give much information about them; but we have good reason to expect that we will encounter the titles of many manuscripts, besides those catalogued in Tauer. We have the full right to expect many, still unknown, new manuscripts, when the Catalogues of all Arabic and Persian MSS are published. An example of the recently discovered manuscripts is the Original of the Arabic work of Ibn A'tham al-Kûfi, the Kitâb al-Futûh, known till now only through the Persian translation.

The work of Abu Muhammad b. A'tham al-Kûfi, in the Persian translation of Mahammad al-Mustavfi al-Haravî, is preserved in several manuscripts and there is a lithographic edition of it; we are acquainted through them with the contents and peculiarities of Kitâb al-Futûh ; but it was impossible to come to a definite judgement of its value as a historical source without having the Arabic original. The known Arab historians did not mention his name at all, and no other references could be found to his life. From the fact that the Arab writers ignored the existence of Ibn A'tham al-Kûfi, the suspicion of his work's value was increased.

⁵⁵¹The communication presented to the XXI st Congress of Orientalist, held at Paris 23-30 July 1948.

From the Persian translation we see clearly the Shi'i tendencies of its author, and it is quite possible that writers with Sunni convictions refused to take notice of the existence of *Kitāb al-Futūh* and its author; the other cause could be the rarity of his work. Abū Muhammad Ahmad b. A'tham al-Kūfī in spite of being contemporary with the great Arabic historians of III. century A. H., like Tabarī, Balāzurī and Yākūbī, did not come into the same category and his name fell into oblivion, until the end of the VI. century of Hiġra.

The name of Ibn A'tham al-Kūfī seems to be mentioned for the first time by Abū Naṣr Ahmad b. Ahmad b. Naṣr al-Buharī in his work *Ṭaġ al-Kiṣaṣ*, composed in 477 A. H., but Ibn A'tham came to full recognition only after the translation of his book into Persian. The translation was made by Muhammad bin Ahmad al-Mustavfī al-Haravī in the year 596 A. H. (1199), through the encouragement of one of the highest dignitaries of "Khwarizm and Khorasan" and finished as is evident from the manuscript in the Bodleian Libray by Muhammad bin Ahmad bin 'Alī Bakır al-Kâtib al-Mabarnâbâdī. Muhammad al-Mustavfī gives in an introduction some account of his translation, the name of the author and the quality of *Kitāb al-Futūh* but there is no account of the life of Ibn A'tham al-Kūfī, nor the name of the "high" patron, who urged him to make the translation; he is called only by his "alkabs". Kazem-bek, basing his statement on one manuscript in the Petersburg Library, claims that the person in question was the Khwarizmshah Muhammad; I am not able either to affirm or to deny this statement. Thanks to this translation, Ibn A'tham was rescued from oblivion but even after this, *Kitāb al-Futūh* did not have a large circulation: we find his name mentioned only by the-authors of the X.th century A.H., as by Khwandemir, who quoted him in the Persian translation in his famous book *Habīb al-Siyar*; afterwards in *Nigârîstân*, where Ibn A'tham al-Kūfī's book comes as a second source, after Tabarī (also in a Persian translation). At last comes Khaġī Khalifa's *Kaṣf-al-Zunûn*, where the name of Ibn A'tham al-Kūfī is not given correctly (Muhammad bin 'Ali), but we have some grounds for believing that Khaġī Khalifa had seen the Arabic Original, now discovered in Topkapu Serail.

The European scholars learned of the *Kitāb al-Futūh* also through the Persian translation of al-Mustavfī. If I am right, his name is first mentioned in the *Oriental Collections* published by Ouseley, where in Vol. I. (1798) three

extracts in Persian were published with English translations; Ouseley described the Kitâb al-Futûh as "a valuable work" and drew the attention of Orientalists to this source. Fraehn, in his *Indications bibliographiques* (published in 1845) gave its title, and the date of Ibn A'tham's death was shown as the year 314 (?) A. H. In spite of Fraehn's *Indications* a long time passed before any trace of the Arabic original could be found.

It was only in 1881, when Pertsch published the *Catalogues of Arabic manuscripts in the Gotha Library*, that a description by him appeared of an Arabic manuscript (No. 1592) parts of which fully corresponded with the Persian extract in the *Oriental Collections*. Since the name of Ibn A'tham al-Kûfi was written in a very doubtful form, Pertsch was not quite certain that this was the Arabic original of Kitâb al-Futûh, and that is why he made the following statement: *Ob die vorliegende arabische Redaction das Original der Persischen Bearbeitung, oder eine Rückübersetzung der letzteren in das Arabische ist, muss ich dahingestellt sein lassen* (Band III, 219). The Gotha MS has 192 leaves and contains the stories of the first three Caliphs, Abûbâkr, Omar and Othmân; it has also at the end a notice, that the reign of 'Ali will be continued in the second volume. Since the al-Mustavfi's translation goes on until the martyrdom of Husain b. 'Alî at Karbalâ (in 60 A. H.) it was evident Kitâb al-Futûh has been continued, and that the Gotha MS was only the first part of the whole work. Indeed we are now in a position to confirm this assumption. The Arabic original, found many years ago in İstanbul in the Library of the Topkapu Serail, can be considered as the continuation of the Gotha MS and contains the period of 'Alî's Caliphate.

We possess no sufficient data, in the special literature, concerning the life of Ibn A'tham al-Kûfi; what has been said in Brockelmann's *Geschichte der Arabischen Literatur* (Supplement Band I, 200) or in the *Encyclopaedia of Islam* (II, 364), or in Browne's *History of Persian Literature* (I, 363) as well as in Storey's *Persian Literature* (Section II, Fasc. I, 207-09) is based only on the information given in printed catalogues (Rieu, Pertsch, Ethé etc) and is now obsolete. Brown wrote in 1929 as follows: "The historian al-A'tham al-Kûfi whose *History of the Early Caliphs* is remarkable for its strong Shi'ite bias, and is only known to us through its much later Persian translation.....". In Storey's very useful book are listed all the known manuscripts of the Persian translation of Kitâb al-Futûh and the extracts from it (not mentioned in an

extract in "Derbendnamah,, by Kâzembek). The Arabic original, as far as I know, has been used only by Zeki Validi, who published some extracts from it (In Ibn Fadlan's Reisebericht).

The Kitâb al-Futûh in Topkapı Serail is preserved in the Ahmed III. Library, No. 2956, in two volumes; written in large Naskh on coarse paper: the sub-titles are in red; the manuscripts are bound and very well preserved. On the first page is the title of the work, the name of the author, and some notes concerning the ownership. At the end of the second volume is the name of the copyist and the date (15 Reb. I. 873-30 Oct. 1468). I suppose Khaği Khalifa's confusion over the name of Ibn A'tham al-Kûfi comes from the fact that he saw this Arabic original but put the name of the copyist. Since the oldest Persian version of Kitâb al-Futûh dates from the year 977 A. H. (see Storey II, 208) the Arabic original in Topkapu Serail is more than a hundred years older. Consequently through it the value of the work increases even more.

The first volume of Kitâb al-Futûh contains 267 leaves, begins with the narration of Othman's last years, and continues until the end of Mamun's Caliphate. The second volume of 273 leaves extends from Mamun's reign until the suppression of Babek's revolt by Afshin, and his execution (223 A. H. 838), and ends with a very short relation of the death of Musta'in (252 A. H. 866).

The comparison of Kitâb al-Futûh with the other classical sources of Arabic history is a subject in itself. I limit myself here to general observations and should like to go on to my special subject. As I mentioned on the first page there is the title of the book and the name of the author. The beginning of the text is worthy of note because of the mention of the narrators, and through them we have some clue to the time at which the author lived, and the manner of his composition.

The names of the persons mentioned can be found in Tabarî's Annals and in other contemporary authors, but many of them I was not able to find. I suppose that al-Vâkidî is the same famous literary person, who lived in the III. century, and from this note we can conclude that Ibn A'tham was his contemporary and met him. This is the *tempores post quem* date for Ibn A'tham's

time. As regards the *tempores ante quem* we can surmise as follows: If Bal'amî used the Kitâb al-Futûh, then, since Bal'mî's book was composed in 352 A. H., Ibn A'tham must have lived before this date. Abû Naşr al-Buharî mentions him in Tağ al-Kişâş (written in 475 A. H.); and we have other evidence that Ibn A'tham belongs to a quite early period of Arabic historians. Fraehn in his Indications (p. 16) gives the date of his death as 314 A. H., which was repeated by Brockelmann and Storey; but we possess no direct information about it. Since the last part of his History goes on until the death of Mus'tain (252 A. H.) it is probable that Ibn A'tham was alive at this time. Our conclusion can be as follows: Ibn A'tham was an author contemporary with the great historians like Tabarî, Balâzurî and Ya'kûbî, and consequently belongs to the same circle, although his work differs in many ways from the famous Annals of Tabarî, or the books of Balâzurî and Ya'kûbî.

We mentioned some special opinions concerning the originality of the Arabic MS in the Library of Gotha. I think the MS in Topkapu Serail gives us a satisfactory answer; we can now confidently believe in the originality of the Gotha MS; and some comparison of the Arabic original in Topkapu Serail and the Persian translation can be helpful for this purpose.

In spite of the comparative length of the Persian text, we can easily see that the Arabic was the basic text; especially if we remember that Ibn A'tham in the Arabic original (at Topkapu Serail) quotes the names of his informants, which are not to be found in the Persian translation; so we have to affirm the originality of the MS in Gotha, and consequently the suspicion of Pertsch need no longer exist.

After the discovery of the Arabic original of Kitâb al-Futûh we come to the question of the relationship between the works of Ibn A'tham and Bal'amî. The various parts of Bal'amî's History did not overlap with Tabarî but correspond with Kitâb al-Futûh. The Turkish translation of Bal'amî, best known as The Tabarî's Translation has a close resemblance to the Arabic text of Ibn A'tham. So we are again entitled to consider the book of Bal'amî not as a simple adaptation of Tabarî's Annals but as genuine composition, enlarged with material from new sources, perhaps even from Kitâb al-Futûh or from some common source, not known to us. Since there are various versions of

Bal'amī's work, some of them short some long, we have not available the original text of Bal'amī ; consequently I suppose it would be of great importance to study the whole question again. From the other side, we see many narratives in *Derbendnāmah* corresponding to *Kitāb al-Futūh* and we have again to search for the sources of *Derbendnāmah*. The relationship of *Kitāb al-Futūh* to the well-known historical sources of the III. and IV. centuries is of the greatest interest.

The most significant parts of the *Kitāb al-Futūh* are the stories concerning the "Arab conquests in Central Asia". We have on this subject an excellent study by H. A. R. Gibb, who with the help of all the accessible material, came to some remarkable conclusions. Gibb was familiar with the contents of K. F., which are similar to those of Zottenberg's translation of Bal'amī, which he (Gibb) had used. There are some particulars in Ibn A'tham's work, not related elsewhere. The sections about the military expedition of Kutaiba bin Muslim to Khwarizm and Samarkand are nearly the same; but with some more detail in *Kitāb al-Futūh*, which gives the impression of being the basic text. For instance the whole story of Gurak, the Soghdian ruler of Samarkand, his struggle against Kutaiba, the siege of Samarkand by the Arabs and the armistice, and the copy of the commitment given by Kutaiba to Gurak, are of particular importance. Bal'amī (in Zottenberg's translation and *The Turkish Tabarī*) also narrates all these events in great detail, but *Kitāb al-Futūh* has the stronger claim to be the earlier source ; we see this, especially, if we take the Kutaiba bin Muslim's "Commitment,,

Ibn A'tham gives the fully copy of it, and it corresponds in form as well as in content with the similar diplomatic documents of this period.

I suppose we have here to do with the oldest diplomatic document, concerning Turkestan and the Arabs; I do not remember the existence of the commitments made in earlier years by the Arab conquerors to the rulers of Paykand, Bukhara or Khwarizm. But one point in this document causes trouble : its date. Though Tabarī, Bal'amī (Zottenberg's translation) and afterwards Ibn al-Athīr, put the conquest of Samarkand by Kutaiba bin Muslim, and the conclusion of peace between Kutaiba and Gurak in the year 93 A. H., in this "Commitment,, the date is 94 A. H. Since this "document" in *Kitāb*

al-Futûh can be considered the full and true account of this event, and since all the reports on this campaign can be regarded as a trustworthy account, we have no reason to doubt the correctness of this date; especially when Ya'kûbî also gives the same date, 94 A. H. In the years previous to the last war, the Russian archaeologists discovered some Soghdian material, belonging to the time of Tarkhun and Gurak; even an Arabic document, described as the oldest one found in Turkestan (dated 718 A. D.) has been published by Kraçkovski in *Sogdijskij Sbornik*. It is possible that some more material may be discovered; perhaps the Arabic original of this Commitment of Kutaiba bin Muslim, or its translation into Soghdian; then we should be able to judge with more certainty about the reliability of Ibn Atham's reports, and we could check this "Commitment," with its original.

There are in *Kitâb al-Futûh* many interesting notes on the Turkish elements in Sîğistan and the north parts of Djayhun at the time of the Arab conquest in Central Asia. I think the similar accounts in Tabarî's work and in the other sources deserve to be reviewed and scrutinized again; and then only can we get a clear idea of the rôle played by the Turkish tribes in the region of North-East Khorasan and in Maveraannahr at this period. I suppose, if we take into consideration the reports given by Ibn Atham on this subject, that the activity of Turkish elements in these regions was on a larger scale than is commonly accepted; consequently *Kitâb al-Futûh* can be considered as a valuable source for students of Turkish History too.

One of the most interesting parts in *Kitâb al-Futûh* is the description of the Khazar-Arab wars which is given in the following divisions: The invasion by Djarrâh bin 'Abdullah al-Hakamî of the region of Armenia and what happened to him in the country of the Khazars; Djarrâh's war against the Khazars; the affairs of Sa'id bin Amr al-Kharashî and his campaign in the land of the Khazars; the rule of Maslama bin 'Abdalmalik and dismissal of Sa'id bin al-Kharashî; the story of the marriage of Yazid bin Usayid with the daughter of Kagan of the Khazars; the report on the breach of peace by the Khazars after the death of the "Khatun; the rule of Sa'id bin Muslim over the countries of Armenia and what happened to Moslems during his government. All the narratives mentioned above, with few exceptions, are to be found in Bal'amî's work (Zottenberg's translation) and the Turkish text; but in

Tabarī's work, as well as in Balāzurī and Ya'kūbī, they are given in a very short form; only Ibn al-Athir gives more detailed accounts. In Kitāb al-Futūh we found some details not reported in other sources. One of these is a part of Djarrāh's campaign, in 104 A. H. For instance when Djarrāh's army was defeated by the Khazars and Djarrāh himself captured and beheaded, few of the Moslem soldiers could escape; and one of them was a man bearing the name "Sakaliba" i. e. the "Slav, who brought the news of this sad event to Caliph Hisham; from this notice we see that a number of Slavonic soldiers were in the Moslem army. In the same chapter we read about an incursion of Arabs into the country of "Sakalibe" i. e. Slavs, after having plundered the region near Samandar; this fact is mentioned also by Bal'amī and in the Turkish translation of Tabarī. These notices again give us cause to reconsider the meaning of this term, "Sakalibe" in the Arabic sources. Is the "Saklab" in Kitāb al-Futūh the region of Slavs-Rus in Tmutarakan (Tamatarkha)? Or, as Zeki Velidi suggests, was the "Sakalib" the name of the whole country and all the peoples on the lower Don and Volga? I personally do not agree with his arguments, advanced in the Ibn Fadlan's Reisebericht.

In connection with the Arab campaign against the Khazars in the year 104 A. H., in nearly all the sources we meet the "Son of Kagan" who commanded the Khazars during their incursion into Azarbajdjan. Some of them give his name; in Zottenberg's translation he is called "Barkhebek" in the Turkish translation (British Mus.) Barcenk and (in the Cairo edition) Narcil; in "Derbendnamah's" notice "Pashenk" in which name Kazembek would like to see the title of "Pasha" Ibn al-Aṭham mentions him several times and his name is given in various forms, but with the same basis; the diacritical signs not having been put in the same way each time, it is difficult to find the right form, but in one context there is found the form "Barsbik" which gives, I suppose, the right solution. In the Armenian History of Ghevond, in connection with the events of this time, we meet the name of the widow of the Kagan of Khazars, written as "Parsbit" which could be read as well as "Parsbik". It is evident that this name corresponds quite easily with our "Barsbik" (بارسيك); and since the Turks' female and male names could be the same, the name of the son of Kagan, here reported, was "Parsbik" or "Barsbik" a common Turkish name, connected with "Pars" the "leopard"; we have another name in this

category, the first is-if the relation is authentic-"Bulan" Kagan in the correspondence of Hasdai Ibn Shaprut with Kagan Josef ("Bulan" - deer, (Rotwild); this fact can be taken into consideration for research into Khazar proper names. Ibn A'tham gives once more the name of the Khazar Kagan, who accepted the Moslem religion, in the form *تماطر* without diacritical signs; I am not able to say what it means.

During the campaign of Sa'id bin 'Amr al-Kharashî, we read a romantic story about the rider, Yezdek, on the "bay horse" and again of the mysterious man on the "white horse" who three times gave his services to the Arab commander without any reward. In Bal'amî, *Derbendnamah* and Ibn al-Athîr both horsemen are mentioned, but *Kitâb al-Futûh* contains the most detailed version of this story.

The report on the Kavthar bin Asvad al-'Anberî's incursion into the land of the Khazars and his taking by surprise of the Hazar Tarkhan (this passage has been published by Zeki Validi in Ibn Fadlans *Reisebericht*) is not to be found in other sources; although the name of Hazar Tarkhan occurs in Bal'amî (Zottenberg's translation, Turkish text), we have here a very interesting and vivid description of this event, which gives the impression of being narrated by an eyewitness.

The story about the marriage of Yazîd bin Usayid, the governor of Azarbadjan during the first years of Abu Ca'far al-Manşûr, with the Khazar Princess, is given in its full form, which is not to be found in Bal'amî. The arrival of the Princess, who is called "Khatun" and her escort-train are described in detail, so we have here again a very vivid picture of this event. The marriage was a political one and aimed at the preservation of good relations between the Caliphate and the Kaganate of the Khazars. But the "Khatun" lived only two years, and her death was attributed by the Khazars to poisoning, and resulted in a revenge incursion into Azarbadjan and Armenia. "The Khatun" s marriage, as well as the Khazar attack after her death, is related by Ghevond, whose account corresponds exactly to the reports of Ibn A'tham. These few examples from the *Kitâb al-Futûh* show us the reliability of his narratives, and entitle us to consider it a quite sound historical source concerning Khazar-Arab relations.

Among the important features of Kitāb al-Futūh are the quotations about the place and river names of Kaukasus; of especial interest are the places near Bāb al-Abvāb, and the country of the Khazar. Many places mentioned in Bal'amī, Tabarī and the Arab geographers, and in Hudūd al-Ālam are to be found in Kitāb al-Futūh; but one trouble is that the diacritical signs are either omitted or put in inaccurately, so that we have difficulty in finding a correct reading; with the help of existing and known material and the place names in Kaukasus, I think it is not difficult to verify the names of places. From the march routes of Arab generals we are able to follow the directions of Arab incursions, and some of them give us reason to reconsider the conclusions concerning some of the Khazar towns. It seems that "Yargu,, (Tarki) and "Samandar,, are not the same places that they have been generally agreed to be. This comes from the route given in connection with the campaign of Djar-rāh bin 'Abdullah al-Hakamī, in the year 104 A. H., which is: Bāb al-Abvāb-River al-Rān-the fortress Haṣayin-Yargū (Tarki)-Balancar-Vanandar-Samandar-the mountain الكتل-the district Shaki. Bal'amī gives nearly the same route, but does not mention Vnndr; Ibn al-Athīr gives the last name in the form Vbndr, but it is evident that he means Vanandar.

We are happy to notice that researches connected with the Khazars are again very active. The new edition of the so-called "Khazar correspondence,, by Kokovtsev, the studies of Brutzkus, Nemeth, Moşin, Gregoire, Zeki Validi Togan, Minorsky, and specially Zajaczkowski, Artamonov and Arne, and an excellent bibliography on the Khazars, published in the "Bulletin of the New York Public Library,, all indicate the growing interest in Khazar studies. Many questions about their origin, their language, their 'early conversion to Islam, and the names of places—are not solved definitely, in spite of Marquart's wide and profound researches. I hope that the Kitāb al-Futūh will add some useful contributions to Khazar studies.

In this short communcation, I have attempted to show that the work of Ibn Aṭham al-Kufī can no longer be considered as only "a popular and romantic history,, of early Arab conquests. Although it is composed in quite a different manner from Tabarī's Annals, or Ibn al-Athīr's work, it contains many valuable materials concerning the early period of Islamic and Turkish history. Consequently Kitāb al-Futūh can be rightly placed among the important historians of the III. and IV. centuries A. H. It is possible that Ibn Aṭ-

tham had seen or heard the full version of the so-called "Bahili tradition,, of the Conquest in Central Asia, as well as a full, and unknown, account of the wars against the Khazars; perhaps they were the common sources of Kitâb al-Futûh, Bal'am'î work, and the Derbendnâmah.